

FERGANALI BİR HUKUKÇU MERGINANI VE HİDAYE ADLI ESERİ

Dr. Murtaza KÖSE*

A- Adı, Künyesi, Hayatı

Asıl adı Ali, babasının adı Ebubekir, künyesi ise Ebu'l-Hasan'dır. Kendisi Ebu'l-Hasan Burhanuddin Ali b. Ebubekir b. Abdulcelil el-Fergani el-Merginani er-Riştani (d.511* /1117-v. 593/1197) olarak tanınır. Orta Asya'nın Fergana* bölgesi şehirlerinden olan Merginan'da doğup büyümüştür. Karahanlılar dönemi Maverünnehir hukukçularındandır. Müellifin nisbesi hem Merginani hem de Fergani olarak meşhurdur.¹ Merginani, Hanefi alimlerinin en meşhur hukukçularından olup aynı

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İşlam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

* Zirikli'nin kaydına göre Merginani'nin doğumu 530/1135 olarak geçmektedir, Leknevi'nin el-Hidaye'nin mukaddimesindeki verdiği bilgilere göre de müellifimizin doğumu 511/1117 dir, kanaatimizce bu tarih daha akla yatkındır, çünkü Merginani'nin ders aldığı hocaları Ebu Hafs Neseft, 537, Sadru'ş-Şehid 536 da vefat etmişlerdir. (Zirikli Hayruddin, el-A'lam Kamus Teracim el-Eşheru'l-Ricali ve'n-Nisai mine'l-Arab ve'l-Musta'rabin ve'l-Müsteşrikin, (I-XI), V, Beyrut, tsz, s. 73)

* Fergana; Genellikle Fergana vadisi şeklinde anılan ve Tanrı dağları ile Alay dağları arasında yer alan bölgenin toprakları Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasında bölünmüştür, bunlardan Özbekistan Cumhuriyetinde kalan kısım idari bir birim teşkil eder ve buranın merkezi olan şehrin adı da Fergana'dır. Merginan ise daha önce büyük bir bölge olan Fergana'ya bağlı bir şehrin adıdır. Rişdani de Merginan'a ait bir köyün adıdır. Fergana vadisi bir çok ilim alanlarında sayısız bilim adamlarının yetiştiği bir bölgedir. Özellikle usulu fıkıh ve furu fıkıhta bir çok Türk bilgini ilim dünyasına sayısız ve çok kıymetli eserler bırakmıştır. (Zehebi, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Siyeru Alami'n-Nübelâ, (Tah: Beşşar Avvad Maruf, Muhyi Hilâlü'-Serhan), I-XXIII), Beyrut, 1984, XXI, 232) (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 29). Fergana hükümdarlarının Araplarla karşılaşmaları (712/713) Kuteybe b. Müslim zamanındadır. Bu dönemde Kuteybe bölgeyi fethetmiş ancak bir asır kadar fetih mümkün olamamıştır. (Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Tarihu'r-Rusul ve'l-Muluk, tah: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (I-XI), Beyrut, tsz., VI, 436-520; İbnü'l-Esir İzzuddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvahid, el-Kamilu fi't-Tarih, (I-XIII), Beyrut, 1965, IV, 524, Hihayet (819/821) yıllarında bölge Samanilerin eline geçmiştir. Daha sonraları bu bölge bir çok kere el değiştirmiştir. (Frye, Richard Nelson, Ortaçağın Başarısı Buhara, (çev: Hasan Kurt), Ankara, 2000, s. 30; Doğuşta Günümüze Büyük İşlam Tarihi, Heyet, (I-XV), İstanbul, 1992, II, 386, 387), (Barthold W., "Fergana" İşlam Ansiklopedisi, M.E.B., IV, 560)

¹ Zehebi XXI, 232; Kureşi Abdulkadir, el-Cevahiru'l-Mudıyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, c. (I-II), Haydarabat, tsz, I, 383 ; İbn Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynuddin Kasım, Tacu't-Teracim fi Tabakati'l-Hanefiyye, Bağdat, 1962, s. 42; Taşköprüzade, Miiftahu's-Sade, I-III, Kahire, 1968,

zamanda tefsir, hadis ve diğer ilimlere de vukufiyeti vardır.² Zühdtü ve takvasıyla da meşhurdur. Kendisi zamanının ilimlerinde söz sahibi olmuş bir çok alimden ders almıştır. Hicri 541 senesinde Kabe'yi ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmiştir. Kendisinin evli olup, alim olan çocuklarının olduğundan bahsedilmektedir.³ Merginani'nin soyu el-Hidaye adlı eserine mukaddime yazan müellif Leknevi'nin ifadesine göre Hz. Osman'a dayanmaktadır.⁴

Merginani'den bahseden tabakat ve teracim kitapları onun Hanefi doktrininde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmekte. Zira o tahsil gördüğü hocalarının çokluğu ve sahalarında meşhur olmaları, kendisinin verdiği eserleri ve yine Hanefi mezhebinde otorite sayılabilecek seviyede öğrenciler yetiştirmesiyle ilmi seviye ve kabiliyetini ortaya koymuştur. Kendisinin meşhur olmasının önemli sebeplerinden birisi de Maveraünnehir gibi bir ilim merkezinde yetişmiş ve buralarda hizmet etmiş olmasıdır.⁵ Merginani çağdaşı olan Kadıhan, Ebu Nasr Ahmed el-Attabi (586-1190), İbn Kemal Paşa, gibi hanefi alimlerince yapılan fakihlerin derecelendirilmelerinde 7 tabaka arasında 5. tabakadaki ashab-ı tercihten sayılmaktadır.⁶⁷ Leknevi'nin eseri el-Fevaid'e talik yapan Ebu'l-Firas el-Gassani ise; Merginani'nin delilleri tenkit ve

II, 264; Zirikli, V, 73; Bağdadi İsmail Paşa, Hediyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin, (I-II), 1951, İstanbul, I, 702; Leknevi Abdulhay, el-Fevaidü'l-Behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye, Beyrut, tsz, s. 142; Zehebi; XXI, 232; Serkis Yusuf İlyas , Mucemu'l-Matbuati'l-Arabiyye, I-II Kahire, 1928, II, 1739; Kehhale Ömer Rıza, Mucemu'l-Müellifin Teracimu Musannifeyi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (I-XV Dimeşk, 1959, VII, 45; Dahgan Murtaza "Merginani", Danışmane-i Cihan-ı İslam, III, Tahran, 1387, s. 282, Hacevi Muhammed b. Hasan, el-Fikru's-Sami fi Tarihi'l-fikhi'l-İslami, (I-II), Beyrut, 1992, II, 210; Kehhale Ömer Rıza, Mucemu'l-Müellifin Teracimu Musannifeyi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (I-XV Dimeşk, 1959, VII, 45; Cezzar Fikri Zeki, Medahılı'l-Müellifin ve'l-A'lamu'l-Arab, Riyad, 1994, s. 1503; Heffening W., "Merginani" İslam Ansiklopedisi, M.E.B, İstanbul, 1993, (I-XIII), VII, 761; Keskioglu Osman, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ankara, 1988, s. 145; Kayapınar Hüseyin, Merginani ve Eseri Hidaye adlı makale, Diyanet Dergisi, cilt, XXII, sayı, II, Ankara, 1986, s. 26; Özel Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, Ankara, 1990, s. 57; Makhacheva Zhanat, Karahanlılar Devri İslam Hukukçusu Burhanuddin El-Merginani ve El-Hidaye isimli Eserinin Değerlendirilmesi, adlı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s. 25

² Zehebi ,XXI, 232; Zirikli, V, 73; Serkis, II, 1739

³ Leknevi, a.g.e., s. 142

⁴ el-Hidaye, I, 3

⁵ Katip Çelebi, Keşfuzzunun, c. I-II, İstanbul, 1941-1942, II, 2032; Brockelmann, C., Geschichte der Arabischen Litterature, c. I-II, Leiden 1943-1949, I, 466; Serkis, II, 1739

⁶ Kevseri, Nasbu'r-Raye'nin Mukaddimesi, I, 14

⁷ Leknevi, a.g.e., s. 141; Serkis, II, 1739; Kavakçı Yusuf Ziya, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara'al-Nahr İslam Hukukçuları, Ankara , 1976, s. 133; Hanefi alimlerinin tabakalarıyla ilgili geniş bilgi Leknevi'nin el-Fevaidü'l-Behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye adlı eserinin mukaddimesinde vardır. (Leknevi, 5-7)

meseleleri istihraçtaki kabiliyetine bakarak 2. tabaka olan mezhebte müçtehid sayılmasının aklı selime daha yakın olduğunu söylemektedir.⁸

Merginani, fıkıh ilmindeki icazetnameli alimler silsilesinde de 17. sırada yer almaktadır.⁹ Bilgilerini, İslam alimlerinde gelenek halini alan seyahat vesileleriyle bir çok alimle görüşüp onların birikimlerinden istifade ederek geliştirmiştir. Kendisi o zaman adet olduğu üzere okuduklarını kaydetmiş, fakat bu notlar muhafaza edilememiştir. Merginani'nin ilmi kudreti her tarafa yayılmış olup, muasırlarının ifadelerine göre de üstadlarını çok aşmış birisi olup, otoritesi memlekette kabul edilmiştir.¹⁰ Merginani, Buharalılar ile Cengiz Han arasındaki savaşlarda sulh yapılması için görevlendirilmişti. Bu arada Buhara halkından bazıları yapılan andlaşmaya muhalif davrandıklarından dolayı Cengiz şehri yakmış ve halkını katletmişti, o kargaşada müellifimizde hicri 593 yılında¹¹ şehit edilmiş olup¹² kabri Semerkant'ta dir.¹³

B- Merginani'nin Hocaları

Merginani bir çok sahada uzmanlaşmış alimlerden ilim almıştır. Hocaları arasında fıkıh, tefsir, hadis, akaid ve kelam dalında bir çok meşhur zatlar vardır. Bunlardan bazıları hakkında kısa bilgiler vereceğiz.

1- Necmüddin Ebu Hafs en-Neseî, (461/537-1068/1142) tanınmış hanefi fıkıh, kelam ve tefsir alimi 100 civarında eser telif etmiş olduğu bildirilmekle birlikte müftî's-Sakaleyn lakabıyla tanınmıştır¹⁴ Merginani ilk olarak fikhını bu zattan almıştır.¹⁵ Ebu Hafs en-Neseî de Ebu'l-Yüsr Pezdevi gibi alimlerden ders almıştır. Ebu Hafs en-Neseî'nin el-Hasail fi'l-Mesail, el-Hasail fi'l- Furu, et-Teysir fi ilmi'l-Usul, eserlerinin yanında önemli eserlerinden bazıları da fikhî ıstılahlarla ilgili olan Tılbetü't-Talebe, (Matbaay-ı Amire 1311), 20 ciltlik tarihi bir eser olan Tarih-i Buhara,¹⁶ yine fıkıh alanında ilk manzum eser kabul edilen el-Manzumetü'n-Neseîyye fi'l-Hılaf isminde kaleme aldığı eserleri de mevcuttur. Ebu Hafs Semerkant'da vefat etmiştir.¹⁷

⁸ Leknevi, a.g.e., s. 141

⁹ Atay, a.g.e., s. 116

¹⁰ Kureşi, I, 383

¹¹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42 ; Taşköprüzade, II, 264

¹² Bilmen Ömer Nasuhi, Hukuku İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu, (I-VIII), İstanbul, 1985, I, 342

¹³ Serkis, II, 1739; Hidaye, I, 3

¹⁴ Hacevi, II, 208

¹⁵ Leknevi, a.g.e., s. 141

¹⁶ Hacevi, II, 208

¹⁷ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 47; Leknevi, a.g.e., s. 141; Zirikli, V, 222; Brockelmann, I, 426

2- **es-Sadru's-Şehid Husamuddin Ömer b. Ömer b. Abdülaziz** (483/536-1090/1141) Merginani'nin Ebu Hafs'dan sonra ilim aldığı hocalarının en önemlilerindedir. Karahanlılar devri usul ve furu alimlerinden¹⁸ Buhara doğumludur. Şöhreti Maveratünnehir'e kadar yayılmış zamanının bir çok devlet adamından saygı ve hürmet görmüştür. el-Feteva'l-Sugra, el-Feteva'l-Kübra, el-Camiu's-Sagır gibi eserler vermiştir, müellifi Semerkant'da şehit edildiği için bu sıfatla zikredilmekte olup, Buhara'ya götürülerek oraya defnedildiği rivayet edilmektedir.¹⁹

3- **Osman b. Ali el-Bikendi, (Baykandi)** (552/1157), Buharalı olup alim, fazıl bir kişiliğiyle tanınır. Şemsü'l-Eimme Serahsi'nin, (v. 483/1090)²⁰ talebelerinden olup kendisinden hadis rivayet etmiştir. ²¹ Kaynaklarda Bikendi'nin eseri hakkında bilgiye rastlanmamaktadır.

4- **Ziyatüddin Muhammed b. Hüseyin el-Bandaci**, (545/1150) Tuhfe sahibi Semerkandi'nin, (393/1003)²² talebelerindedir.²³ Kaynaklarda, Merginani'nin Merv şehrinde kendisinden sahih-i müslimi dinleyerek icazet aldığı rivayet edilmektedir.²⁴

5- **Ali el-İsbicabi** (454/535-1062/1140) zamanında Maveratünnehir'in en büyük hanefi alimlerindedir. Kaynaklarda devrinde hanefi mezhebinin müdafaası bakımından eşsiz olduğu ve ilmi faaliyetlerinin çok verimli geçtiği kaydedilmektedir. İsbicabi, Semerkant'da hayatını geçirip orada vefat etmiştir. Müellifin Tahavi (239/321)²⁵ nin Muhtasar'ı üzerine önemli bir şerhi vardır. ²⁶

6- **Kıvamuddin Ahmed b. Abdurreşid el-Buhari**, kaynaklarda Merginani'nin hocaları arasında geçmekte ve Merginani'nin kendisinden hadis rivayet ettiği zikredilmektedir. Ayrıca kendisinin Şerhu Cami'i's-Sagır adlı eserinden bahsedilmektedir, hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. ²⁷

7- **Ebu Hafs Ömer b. Ali ez-Zenderamisi**, bu zat Merginani'nin dedesidir²⁸, hayatı hakkındaki bilgilere ulaşamadık.

¹⁸ Hacevi, II, 208

¹⁹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 46; Taşköprüzade, II, 277; Bağdadi, I, 7833; Serkis, II, 1854

²⁰ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 52

²¹ Kureşi, I, 345; Leknevi, a.g.e., s. 141

²² İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 79

²³ Leknevi a.g.e., s. 141

²⁴ Leknevi, a.g.e., s. 166

²⁵ Zehebi, XIII, 539-541

²⁶ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 44; Taşköprüzade, II, 282; Leknevi a.g.e., s. 124

²⁷ Leknevi, a.g.e., s. 141, 24

²⁸ Kavakçı, a.g.e., s. 131

C- Merginani'nin Talebeleri

Merginani'nin kendisinden sonra Maveraünnehir alimlerinin en ileri gelenleri teşkil eden ve sahalarında ihtisas sahibi olan bir çok kişi ders almışlardır. Özellikle hanefi ekolünün yayılması ve müdafasında kuvvetli alimler yetişmiştir.

1- Şemsü'l-Eimme el-Kerderi, Ebu'l-Vecd Şemsüddin Muhammed b. Abdussettar b. Muhammed el-İmadi, (599/642-1203/1244), Hanefi alimlerinin en önemlilerindedir. Başta Semerkant'da Merginani olmak üzere Harezmi'de Hanefi fakihlerinden Mutarrizi (538-610/1144-1213) den²⁹ Buhara'da Bedrüddin el-Verseki (Verseki, v. 594)³⁰ den ders almıştır. ³¹ Hidaye'yi halka okuyan bir kimsedir.³² Kerderi'den hakkında Debbusi (430/1039)³³ den sonra usul ve furu ilmini yeniden ihya eden birisi olarak bahsedilir. Feteva'l-Kerderi gibi önemli eseri vardır. Buhara'da vefat etmiştir.³⁴

2- Burhanu'l-İslam ez-Zernuci, ³⁵ özellikle Talimü'l-müteallim Tariku't-Taallum eseri çok meşhur olup, asırlar boyunca İslam dünyasında önemli talim ve terbiye konularında çok faydalı olmuş. Özellikle öğrenciler için müzakere, münakaşa, derse devam, not etme, okuduğunu anlama, öğrenim çağının yaşı ve öğrenimle ilgili prensipleri ihtiva etmektedir. Kitabının metni kısa olup daha sonra bazı şerhler yapılmıştır. Sultan II. Murad zamanında İbn İsmail h. 996 yılında bu eserin şerhini yapmıştır. Eser saray mensubu kimselerin öğrencilerine ders kitabı olarak okutulmuştur.³⁶

3- Mahmud b. Hüseyin el-Ustruşeni (632/1234)³⁷ Maveraünnehir'li hanefi fakihlerindedir. Babasından, Merginani'den ve Zahiruddin el-Buhari'den dersler almış, Ahkamu's-Sıgar* adlı küçüklerle ilgili fıkhi hükümleri içeren ve Camiu'l-Fusuleyn ile birlikte Kahire'de basılmış eseri vardır. Ustruşeni'nin ayrıca 30 fasıldan oluşan el-Fusulu'l-Ustruşeni adlı eseri de önemli eserler arasındadır.³⁸

²⁹ Zehebi, XXII; Kureşi, II, 190

³⁰ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 64; Leknevi, a.g.e., s. 149

³¹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 64; Leknevi, a.g.e., s. 176

³² Kureşi, I, 383

³³ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 36

³⁴ Leknevi, a.g.e., s. 177

³⁵ Kureşi, I, 384; Leknevi, a.g.e., s. 142

³⁶ Katip Çelebi, II, 425; Yavuz Yunus Vehbi, Talimü'l-Müteallim, Burhanuddin ez-Zernuci, İstanbul, 1989, çevirinin takdim yazısı, s. XVIII; Katip Çelebi, II, 425

³⁷ İbnü'l-Esir İzzuddin, el-Lubab fi tehzibi'l-Ensab, (I-III), Beyrut, tsz., I, 54; Leknevi, a.g.e., s. 142

* İbrahim Canan tarafından tercüme edilip İstanbul'da 1984'de Cihan yayınevi tarafından basılmıştır.

³⁸ Leknevi, a.g.e., s. 200

4- **Nizamuddin Ömer** (600/1203)³⁹ Merginani'nin oğlu olup döneminin önemli hukukçularındandır. Fıkıh ilmin diğer kardeşleri gibi babasından tahsil etmiştir. Fetva konularında insanlar sürekli kendisine müracaat etmişlerdir. Fetva ile ilgili Cevahiru'l-Fıkh adlı eseri vardır.⁴⁰

5- **Şeyhu'l-İslam Celeleddin Muhammed**, Merginani'nin oğlu olmakla beraber kaynaklarda hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁴¹

6- **Şeyhulislam İmadüddin b. Ebubekir Merginani'nin** oğludur. Kaynaklarda hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁴²

7- **Ebu'l-Feth Zeynüddin Abdurrahman b. Ebubekir İmadüddin**, (670/1271), Merginani'nin torunu olup Fusulu'l-Ahkam fi Usuli'l-Ahkam isimli eseri vardır.⁴³ Bu eser Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesinde elyazma olarak 3856 A. 824 numarayla mevcuttur. Eser 1872 de Hindistan' da basılmıştır.⁴⁴

8- **Şemsü'l-Eimme Abdüssettar**, ve daha bir çokları kendisinden ilim almıştır.⁴⁵

D- Merginani'nin Eserleri

Merginani'nin tabakat kitaplarından edindiğimiz bilgilere göre eserlerinin hepsi furu fıkha dairdir. Usulü fıkıhla ilgili her hangi bir eseri elde ettiğimiz verilere göre mevcut değildir. Müellifimiz çok velud olup bir çok eser vermiştir, bu eserlerin birkaç tanesi matbu ve elyazma olarak mevcut olmakla birlikte diğer bir kısmının da sadece kaynaklarda isimleri geçmektedir.

1- **el-Bidayetü'l-Mübtedi**, furu fıkha dair yazmış olduğu matbu bir eserdir. Bu eserde Kuduri* (362-428) nin Muhtasar'ını İmam Muhammed Şeybani (132-189) nin*

³⁹ Zirikli, VII, 307

⁴⁰ Katip Çelebi, II, 1294

⁴¹ Leknevi, a.g.e., s. 142; Kavakçı, a.g.e., s. 131

⁴² Leknevi, a.g.e., s. 142

⁴³; Zehebi, XXI, 232; Serkis, II, 1740; Leknevi, a.g.e., s. 142;

⁴⁴ Cezzar, III, 1503; Serkis, II, 175

⁴⁵ Kureşi, a.g.e., I, 383; Leknevi a.g.e., s. 142

* Muhtasar-ı Kuduri diye de meşhurdur. Müellifin asıl adı, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer el-Kuduri,(İbnü'l-İmad, III, 233; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 7; Leknevi,a.g.e., s. 30; Kehhale, II, 66

* Şeybani asıl adı Ebu Abdullah Muhammed b. El-Hasan b. Ferdak olup, Ebu Hanife'nin önde gelen talebelerinden olup, Hanefi mezhebinin ana kaynaklarının tedvininde önemli rol oynamıştır. Bir çok eseri olup bunlar arasında Zahiru'r-Rivaye denilen altı kitap en meşhurlarıdır. (İbnü'l-İmad Ebu'l-Fellah Abdulhay, Şezeratü'z-Zehb fi Ahbari min Zeheb, (I-

el-Camiu's-Sagır'ını esas almıştır. ⁴⁶ Müellif kendisi Bidayetu'l-Mübtedi'nin başında eserin yazılmasını şöyle anlatmaktadır: Başlangıçta içinde fikhın bütün konularını içeren hacmi küçük, ilmi büyük bir kitap yazmayı düşündüm. Sonra Kuduri'nin Muhtasar'ını buldum. Kısa ve özlü güzel bir kitaptır. Sonra zamanın alimlerini, öğrencilerini el-Camiu's-Sagır'ı ezberlemeye teşvik ettiklerini gördüm. O zaman ikisini birleştirip, gerekmedikçe onların dışına çıkmayan kitap yazmaya karar verdim. Onu Bidayetu'l-Mübtedi diye adlandırdım. Sonra ona şerh yazarak Kifayetu'l-Müntehi adını verdim. Sonra onu da ihtisar ederek el-Hidaye ismini verdim. ⁴⁷

2- Kitabu'l-Hidaye; On üç yılda telif edilen bu eser ⁴⁸ el-Bidaye'nin şerhi olup, müellifinin ilmi kudreti ve seviyesi, konularının derli toplu bir bütün halinde sistematik oluşu, sebebiyle çok tutulmuştur. Hanefi fikhının temel kitaplarından sayılmaktadır. Eser iki cilt halinde matbudur, Merginani'nin bu süre zarfında oruçlu olarak çalışmalarını sürdürdüğü rivayet edilmektedir. ⁴⁹ Hidaye hakkında ileride daha fazla bilgi verilecektir.

3- Kitabu Kifayeti'l-Müntehi: Merginani'nin Bidayetu'l-Mübtedi adlı eserine şerh olarak yazmış olduğu bir eserdir. Müellif bu eserini istifadeli ve uzunca bir eser olması amacıyla yazmaya başlamakla birlikte yarıda bırakmıştır. ⁵⁰ Bazı kaynaklarda bu eserin seksen cilt olduğu kaydedilmekle birlikte, Heffening bu eserin sekiz cilt olduğunu ileri sürmektedir. ⁵¹ Katip Çelebi "Anadolu'da ki alimlerden hiç kimse bu kitaba muttali olamadı" demektedir. ⁵² Eserin bir nüshası yazma olarak Afyon Gedik kütüphanesinde ve bir yazma nüshası da Özbekistan'da Taşkent Biruni Şarkiyat Enstitüsü elyazma eserler bölümünde mevcuttur. ⁵³

4- Kitabu'l-Tecnis ve'l-Mezid fi'l-Feteva: Merginani'nin bu eseri, fetvaları ihtiva etmektedir. ⁵⁴ Kavakçı'nın ifadesine göre Brockelmann'ın görmediği, Fatih kütüphanesinde 1505'te kayıtlı altıncı asırda yazılmış ve mukabele edilmiş eski bir

VIII), Beyrut, 1979, I, 322; İbnü'l-Esir, el-Lubab, II, 219; Zirikli, VI, 309; Leknevi, a.g.e., s. 163)

⁴⁶ Zehebi, XXI, 232; Taşköprüzade, II, 264; Zirikli, V, 73; Kehhale, VII, 45;

⁴⁷ Leknevi, a.g.e., s. 141

⁴⁸ Zehebi, XXI, 232; Taşköprüzade Ahmed Efendi, Mevzuatü'l-İlim, I, 724; Hacevi, II, 210; Kehhale, VII, 45; Serkis, II, 1739

⁴⁹ Katip Çelebi, s. 2032; Serkis, II, 1739; Kallek Cengiz, "el-Hidaye" TDVİA., XVII, 471

⁵⁰ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42; Taşköprüzade, II, 264; Kehhale, VII, 45

⁵¹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42; Taşköprüzade, II, 264; Heffening, "Merginani", İslam Ansiklopedisi, M.E.B, İstanbul, 1993, VII, 761

⁵² Katip Çelebi, II, 2032; el-Bağdadi, I, 702; Kehhale, VII, 45

⁵³ Makhacheva, s. 43

⁵⁴ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42; Zirikli, II, 73; Kehhale, VII, 45

yazma⁵⁵, Özbekistan'da Taşkent Biruni Şarkiyat Bilimleri Enstitüsünün el yazma eserler bölümünde iki yazma nüshası mevcuttur.⁵⁶

5-Muhtasaru'n-Nevazil: Bu eser kaynaklarda Muhtaru Mecmu'n-Nevazil olarak geçmektedir.⁵⁷ Bazı kaynaklarda Muhtaratu'n-Nevazil ve Mecmuu'n-Nevazil olarak da zikredilmektedir. Kanaatimize göre bu aynı eser olup farklı iki isimle geçmektedir.⁵⁸ Eser furu fıkha dair olup elyazma olarak Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde 3606 E.H. 812 numarayla kayıtlıdır. Esere Muhtasaru'n-Nuzül de denmektedir.⁵⁹ Ayrıca bu eserin Süleymaniye kütüphanesinde 24, Beyazıt Devlet kütüphanesinde 3, Millet kütüphanesinde 18594 numarayla kayıtlı bir nüshası, Kayseri Reşit Efendi'de bir, Atıf Efendi'de iki, Ragıp Paşa'da iki, Gazi Hüsrev de iki, Özbekistan'da Taşkent Biruni Şarkiyat Bilimleri Enstitüsünün elyazma eserler bölümünde üç yazma nüshası tesbit edilmiştir.⁶⁰ Leknevi'nin ifadesine göre bu eser tasnif yönü ve itimat edilir oluşuyla alimlerin vazgeçemeyeceği bir eser olarak nitelendirilmektedir.⁶¹

6- Kitabul-Feraiz:⁶² Merginani'nin el-Hidaye adlı eserinde feraiz konusu olmadığından kanaatimizce Kitabul-Feraiz'i müstakil olarak ele almış olsa gerektir. Bu eser küçük bir risale şeklindedir, Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde elyazma olarak mevcuttur.⁶³ Bu eserin adı bazı kaynaklarda Feraizü'l- Osmanî adıyla da geçmektedir.⁶⁴

Merginani'nin bu eserlerden başka Menasikü'l-Hac,⁶⁵ Münteka'l-Furu,⁶⁶ Neşrü'l-Mezheb,⁶⁷ Muhtaru'l-Feteva,⁶⁸ Neşrü'l-Mezahib,⁶⁹ Şerhu Camii'l-Kebir,⁷⁰ adlı eserleri kaynaklarda geçmekle birlikte onlara ulaşamadık.

⁵⁵ Kavakçı, a.g.e., s. 134

⁵⁶ Makhasheva, a.g.e., s. 44

⁵⁷ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42; Bağdadi, I, 702

⁵⁸ Taşkoprüzade, II, 264; Zirikli, V, 73

⁵⁹ Karatay Fehmi, Edhem, Reşer O., Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, İstanbul, 1964, s. 435

⁶⁰ Makhasheva, a.g.e., s. 43

⁶¹ Leknevi, a.g.e., s. 142

⁶² İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42; Bağdadi, I, 702; Zirikli, V, 73

⁶³ Karatay, Edhem, a.g.e., s. 435

⁶⁴ Bağdadi, I, 702; Taşkoprüzade, II, 264

⁶⁵ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 42; Bağdadi, I, 702; Zirikli, V, 73

⁶⁶ Zirikli, V, 73; Bağdadi, I, 702; Hacevi, II, 210

⁶⁷ Bağdadi, I, 702; Leknevi a.g.e., s. 141

⁶⁸ Katip Çelebi, II, 1622; Kehhale, VII, 45

⁶⁹ Bağdadi, I, 702

⁷⁰ Bağdadi, I, 702; Kehhale, VII, 45

E- Hidaye'nin Hukuk Tarihindeki Yeri ve Önemi

el-Hidaye hicri 6. asırdan itibaren hem Maveraünnehir alimleri hem de bugünkü Ortadoğu ve Anadolu alimleri arasında kabul görmüş önemli bir eserdir. Medreselerde ders müfredatlarına konulmakla birlikte Kadı ve müftülerin el kitabı haline de gelmiştir. Hidaye uzun yıllar hem Anadolu Selçuklu Devleti medreselerinde hem de Osmanlı Devleti medreselerinde ilim ehli arasında çok tutulmuş ve beğenilerek ders programlarına okutulması gereken kitap olarak kabul edilmiştir. Özellikle Osmanlı medreselerinin Fatih döneminden başlamak üzere, Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve daha sonraki dönemlerde medreselerde fıkıh derslerinde sürekli olarak okutulmuştur.⁷¹

13. asır da yaşayan büyük alimlerden biri olan Mevlana Celeddin-i Rumi (1207-1273)'nin hayatının önemli bir kısmını teşkil eden tahsili sırasında bu eserden de istifade ettiğini tesbit etmekteyiz. Mevlana'nın yaklaşık 5 yıllık Şam ve Halep yıllarında Mukaddemiye medresesinde tahsili sırasında Hidaye'yi okuduğu kaynaklarda geçmektedir. Talebelerinden olan Eflaki'nin rivayetine göre de Mevlana'nın Hidaye'yi Konya'da Akıncı medresesinde okuttuğu ve okuyanlar arasında oğlu Veledin de bulunduğu bizzat oğlu tarafından rivayet edilmektedir.⁷²

Osmanlı Padişahlarından Fatih Sultan Mehmed Fatih medreseleri inşa ettirdiği zaman medreselerinin programlarıyla da ilgilenmiş, zamanının bilginleriyle temel dersleri programa ve vakfiyeye koymuştur, yalnız ilim dallarını değil, hangi ilim dalında hangi kitabın okunması gerektiğini de açıklamıştır.⁷³ Vakfiyede fıkıh derslerinde Hidaye adlı eserin okutulması ve buradan mezun olan talebelerin de, vezirlerin yaptırdıkları "Hariç" denen medreselerde de yine Hidaye okutulması bizzat Padişah tarafından emredilmektedir.⁷⁴ Fatih medreselerinin kuruluşundan takriben bir asır sonra Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1539 da Fatih medreselerine müderris olarak tayin edilen önemli Hidaye kariyerlerinden olan Taşköprüzade, Padişahın fermanıyla beş yıl fıkıh dersinde Merginani'nin Hidaye'sini ders kitabı olarak okutmuştur.⁷⁵ Bir yıllık ders

⁷¹ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı, Ankara, 1965, s. 19; Baltacı Cahit, XVI-XVII Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, 39; Atay Hüseyin, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul, 1983, s. 80, 96; Unan Fahri, "Osmanlı Medreselerinin İlim Performansı Üzerine Bazı Düşünceler", Türkiye Günlüğü, 30-Eylül-Ekim 1994, s. 50

⁷² Füzüzanfer Bediüzzaman, Mevlana Celeddin, (Çev: Ferun Nafiz Uzluk), İstanbul, 1986, s. 59; Eflaki Ahmed, Ariflerin Menkıbeleri, (I-II), (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul, 1987, s. 242, 287, 372

⁷³ Atay, a.g.e., s. 77

⁷⁴ Atay, a.g.e., s. 85

⁷⁵ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 42; Atay, a.g.e., s. 95

müfredatında da Hidaye'nin belli bölümleri ders olarak tahrir edilmektedir. Bir dönem Hidaye'nin nikah bahsi okutulurken bir dönem ise zekat vb. konular okutulmuştur.⁷⁶

İleride Hidaye'nin şerhleri hakkında bilgi verilecek olmakla birlikte Hidaye'nin bazı meselelerinin ele alınarak ve özeti diye de anılan el-Vikaye⁷⁷, el-Muhtar (Ebu'l-Fadl Mahmud el-Mevsılı (599/683-1203/1284)⁷⁸ Kenzü'd-Dakaik (Ebu'l-Berekat en-Nesefi, 710/1310)⁷⁹ ve Mecmeu'l-Bahreyn, (İbnu's-Saati, 694/1295)⁸⁰ gibi hanefi külliyatında önemli eserlerden sayılmakla birlikte bunlar aynı zamanda "mutunu erbaa" diye anılan dört muteber kaynağı oluştururlar.⁸¹

Hidaye'nin çeşitli zamanlarda bir çok dile çevirisi yapılmıştır. 1234' de Kalkut'da iki cilt halinde basılmıştır. 1888'de Kazan'da, 1927'de Bombay'da basılmıştır. 1870 de Londra'da Charles Hamilton tarafından İngilizceye çevrilmiştir. 1957'de Lahor'da basılmıştır.⁸² Eserin Hasan Ege tarafından yapılan tercümesi üç cilt olarak 1982 yılında İstanbul'da, Ahmet Meylani tarafından yapılan dört ciltlik Türkçe tercümesi 1986 yılında basılmıştır. Hidaye'nin 1893' de İngilizce tercümesi esas alınarak Rusça'ya çevirileri de yapılmış olup, Taşkent'te 400 adet olarak basılmıştır.⁸³

F- Hidayenin Tertip ve Metodu

Bidaye'nin şerhi olan Hidaye'de asıl metin parantez içinde verilip daha sonra şerhi yapılmıştır. Kitabın tertibinde önce Kuduri'nin Muhtasarı'nın sonra da Camiu's-Sagir'in meseleleri yer alır. Camiu's-Sagir'in ibaresinin Kuduri'nin ibaresine uymadığı yerlerde buna: Camiu'-Sagir'de şöyle... sözüyle dikkat çekilir.⁸⁴ Müellif Bidaye'yi şerh ederken konuları delillendirmek üzere ayet ve hadislerden delil getirir. Yalnız Bidaye'de müellif ayet ve hadisi yok denecek kadar az kullanmıştır.⁸⁵ Hidaye de sadece meseleler zikredilmekle kalmaz, görüşlerin nakli ve akli delilleri verilip, bunların tartışması yapılır. Konulara girilirken bir ön bilgi veya kullanılan istilahlara tarifi yok denecek kadar az olmakla birlikte meselelere doğrudan giriş yapılır. Tedkiklerimiz

⁷⁶ Baltacı, a.g.e., s. 41

⁷⁷ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 71

⁷⁸ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 31

⁷⁹ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 30

⁸⁰ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 6; Leknevi, a.g.e., s. 26

⁸¹ Leknevi, a.g.e., s. 106; Özel, a.g.e., s. 69

⁸² Brockelmann, I, 466; Serkis, II, 1739

⁸³ Makhasheva, a.g.e., s. 53

⁸⁴ Bağdadi, I, 2030; Hidaye, II, 164, III, 6.,; III, 31; III, 236; III, 52

⁸⁵ Hidaye, III, 53; Hidaye, I, 110

itbarıyla çok az ıstılahi tarife rastladık bunlardan bazıları “murabaha, tevliye⁸⁶ ve havale”dir.⁸⁷

Merginani Hidaye’de bazı özel kelimeler kullanmıştır. Kendi görüşünü destekleme maksadıyla muasırı ve kendinden önce ki meşhur alimlerden bahsederek Semerkant Meşayihî tabirini kullanır⁸⁸, Merginani konuları ele alırken Şemsü’l-Eimme Serahsi (483/1090),⁸⁹ İmam Ebu Mansur (333/944),⁹⁰ Fakih Ebu Leys es-Semerkandi, (393/1003)⁹¹ gibi alimlerin konuyla ilgili görüşlerini de vermektedir.

Müellif meseleleri ele alırken önce Ebu Hanife (80/150) nin sonra talebeleri Ebu Yusuf (113/182) ve Muhammed (132/189) in zaman zaman da Züfer (110/158) in görüşlerine temas etmektedir. Bunların delillerini verirken tercih ettiği görüşün delilini diğerlerine cevap olması için en sona bırakmaktadır. Hidaye de sadece Hanefî fakihlerinin görüşleriyle yetinilmeyip farklı mezheb müçtehitlerinden İmam Malik (93/179)⁹² ve Şafii (150/204) nin⁹³ görüşlerinin gerekçelerinin de verilmiş olması Hidaye’nin aynı zamanda mezhebler arası mukayeseli bir fıkıh kitabı görünümünde olduğunu göstermektedir. Eserde Ahmed b. Hanbel (164/201)in görüşlerine rastlanmaz. Müellif zaman zaman sahabeden Hz Ömer,⁹⁴ İbn Mesud, Hz. Ali. v.b sahabe⁹⁵ sözlerini ve tatbikatlarını da delil olarak getirir.

Mesela Hidaye’de hanefilerin görüşü olarak ihramda erkeğin başının ve yüzünün kapatılmayacağı zikredilir, buna mukabil, Şafii hadise dayanarak erkeğin yüzünü örtmesinin caiz olduğunu söyler, zira Hz. Peygamber; erkeğin ihramı başını örtmesi kadının ise yüzünü örtmesidir⁹⁶ der.⁹⁷ Merginani tekrar “bize göre şöyledir” diyerek, hadisi delil getirir ve yüzün ve başın örtülmeyeceğini⁹⁸ ifade eder.⁹⁹ Mesela Umrenin sünnet olduğunu söyledikten sonra, Şafii’ye göre farz olduğunu söyler ve Şafii’nin kullandığı hadisi zikreder, hadise göre Hz. Peygamber: “Hacçı farz olduğu gibi umre de farzdır”¹⁰⁰ der. Peşine hemen hanefilerin kullandığı hadisi kaydeder ve Hz.

⁸⁶ Hidaye, III, 56

⁸⁷ Hidaye, III, 99

⁸⁸ Hidaye, III, 276

⁸⁹ Hidaye, III, 74, 106

⁹⁰ Hidaye, III, 115, III, 144

⁹¹ Hidaye, III, 130

⁹² Hidaye, I, 119, 128, 137, 161, 181, 190

⁹³ Hidaye, I, 123, 129, 130, 134, 138, 161

⁹⁴ Hidaye, III, 274

⁹⁵ Hidaye, I, 136

⁹⁶ Darakutni Ali b. Ömer, Sünenü’l-Darakutni, (I-II), Kahire, 1966, Kitabü’l-Hac, Hadis No: 270

⁹⁷ Hidaye, I, 138

⁹⁸ İbn Mace, Kitabü’l-Menasik, 89

⁹⁹ Hidaye, I, 139

¹⁰⁰ Darakutni II, Kitabü’l-Hac, Hadis No: 219

Peygamberin Hac farzdır, Umre Tatavvudur¹⁰¹ dediğini karşı delil olarak vererek gerekçesini izah eder.¹⁰² Yine nikah bahsinde nikahın nikah, tezvic, hibe, temlik ve sadaka kelimeleriyle meydana gelebileceğini ifade ederken Şafii'ye göre sadece nikah ve tezvic sözcükleriyle olacağını söyler.¹⁰³ Merginani süt kardeşliğinin bir defa emmekle olacağını söylerken Şafii'nin beş defa ve ayrı ayrı emmeyle meydana geleceğini söyleyerek bu konudaki delilleri verir.¹⁰⁴

Hidaye kendisinden önce yazılan ve daha geniş şerh olan Kifayettü'l-Müntehi'nin özeti mahiyetinde olduğu için zaman zaman kapalı ifadeler bulunmaktadır. Tertip itibarıyla klasik fıkıh kitapları genelde taharet konusuyla başlar feraiz konusuyla biter, Hidaye de ise feraiz bahsi yoktur. Aynı zamanda Hidaye de konular kitab, bab ve fasıl olarak ele alınır. Eserde müellif Hanefi alimlerinin daha çok kullandığı istihsan delilini bolca kullanılmış ve gerekçesini izah etmiştir.¹⁰⁵ Müftabih olan görüşleri de zaman zaman zikrederek "aleyhi'l-Fetva" lafzını kullanmıştır.¹⁰⁶ Mesela ücretle Kur'an öğretimi konusunda Merginani kendi asrındaki üstadlarının istihsanen cevaz verdiklerini naklederek fetvanın da buna göre olduğunu ifade eder.¹⁰⁷

Müellifin Hidaye'de çok fazla hadis kullanımı bir çok alimin ilgisini çekmiş ve bu konuda Hidaye'nin hadisleri üzerine bir çok tahrîçler kaleme alınmıştır.¹⁰⁸

Hidaye'nin telifinde müellif bazı lafızlar kullanmıştır. Mesela zaman zaman "kitap" ifadesi kullanır bununla Kuduri'nin muhtasarını kasteder.¹⁰⁹ "Limabeyyenna" derken de konuyla ilgili bir akli delili ifade eder.¹¹⁰ Bazı yerlerde "kale radiyallahu anh" der bununla da kendini kasteder. "Kale meşayihuna" cümlesiyle Maveraünnehir alimleri kastedilir. "Bima zekerna ve bima televna" cümlesiyle daha önce geçen hadis ve ayet kastedilir.¹¹¹ "Eser" kelimesiyle de sahabe'nin sözünü kasteder."Kale abdu'd-Daif" ifadesiyle de kendisini kasteder.¹¹²

¹⁰¹ İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, Sünenü İbn Mace, (I-II), Beyrut, 1975, Kitabu'l-Menasik, 44; Tirmizi Ebu İsa Muhammed b. İsa, el-Camiu'-Sahih (I-V), Beyrut, 1987, Kitabu'l-Hac, 88

¹⁰² Hidaye, I, 183

¹⁰³ Hidaye, I, 190

¹⁰⁴ Hidaye, I, 223

¹⁰⁵ Hidaye, III, 243, 224, 31, 78, 97, 104, 121, I, 180

¹⁰⁶ Hidaye, III, 65, 240

¹⁰⁷ Hidaye, III, 240

¹⁰⁸ Taşkoprüzade, II, 266

¹⁰⁹ Katip Çelebi, a.g.e., II, 2032

¹¹⁰ Taşkoprüzade, Mevzuat, I, 726

¹¹¹ el-Hidaye, I, 7, 190., Hidaye, III, 85

¹¹² Taşkoprüzade, Mevzuat, I, 726

Hanefî alimler arasında önemli bir yeri olan Merginani'nin el- Hidayesi kendisinden sonra bu alanda yazılmış bir çok esere örneklik teşkil etmiştir. Onun hakkında bir çok müellif sitayişkar sözler söylemiş ve bu ifadeler günümüze kadar nakledilmiştir.

“Kur'an kendinden önceki kitapları neshettiği gibi Hidaye'de fıkha dair daha önce yazılan kitapları neshetmiş gibidir. Onun kaidelerini iyi belle. Onun yolunu tut. O zaman sözün sapıklıktan ve yalan olmaktan kurtulmuş olur.”¹¹³ Merginani'nin torunu İmadüddin, Hidaye hakkında şunları söylemektedir:

“Hidaye, kitabı onu ezberleyenleri hidayete götürür ve körlüğü açar,

Ey akıl sahibi, sen ona sarıl ve onu ezberle,

Onu elde eden en uzak emellere, en büyük arzusuna kavuşmuş olur.”¹¹⁴

Muhaddislerden Muhammed Enver el-Keşmiri: “Dört mezhebin eserleri arasında Hidaye'nin bir benzeri daha yoktur” demektedir. ¹¹⁵ Bazı alimler de en edebi ve fasih üç eseri sıralarken Kur'an-ı Kerim, Buhari'nin Sahihi, ve Merginani'nin Hidaye'sini söylerler.¹¹⁶

G- Hidaye Üzerine Yapılan Şerhlerden Bazıları

Hanefî fıkıh literatüründe önemli bir müracaat kitabı olan Hidaye'nin tesir ettiği alanları coğrafi olarak ifade edecek olursak Maverâünnehir bölgesinden Buhara, Semerkant şehirlerinden başlayarak Bağdat, Şam, Halep, Anadolu'nun tamamıdır. Özellikle Osmanlı Devletinin yükselme döneminde hakim olunan coğrafi bölgelerin her tarafında tanınmıştır. Bu eserin üzerine zamanın alimlerince çeşitli şerhler ve haşiyeler yapılmıştır. Katip Çelebi Hidaye üzerine 60 kadar şerh yapıldığını ifade etmektedir.¹¹⁷ Bir çok alim Hidaye üzerine yaptıkları şerh ve haşiyelerden dolayı Hidaye şarihi olarak bilinmektedir. Bu şerh ve haşiyelerin bazıları müelliflerinin ilmi yetenek ve güçlerine göre daha çok tutulmuştur. Bunlardan meşhur olan bazılarının müelliflerinin vefat sırasına göre eseri hakkında kısaca bilgi vermeye gayret ettik.

1-Haşiyetü'l-Hidaye, müellifi el-Habbazi, Celalüddin Ömer b. Muhammed b. Ömer (691/1292), Hanefî fıkıh alimlerinden olup, Abdulaziz el-Buhari'den ders aldı.

¹¹³ Taşköprüzade, II, 265; Katip Çelebi, II, 2032; Keskiöğlü Osman, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ankara, 1988, s. 146, bu beyti söyleyen kişinin kim olduğu kaynaklarda belirtilmemektedir.

¹¹⁴ el-Hidaye, I, 5;

¹¹⁵ Kevseri, Nasbu'r-Raye'nin Mukaddimesi, s. 14

¹¹⁶ et-Tehanevi, III, 177

¹¹⁷ Katip Çelebi, II, 2032-2038

Dimeşk'da el-Hatuniyye ve el-İzzıyye medreselerinde ders verdi, müellifin ayrıca el-Muğni adlı fıkıh usulüne dair eseri de vardır.¹¹⁸

2- Kitabu'l-Gaye, Şemsüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Abdülgani es-Suruci, (v. 710) Mısır'da kadılık yapmış ve fetva vermiştir. Kahire'de vefat etmiş ve İmam Şafii (150/204)¹¹⁹ nin kabrinin yanına defnedilmiştir.¹²⁰

3- Kitabu'n-Nihaye, müellifi Hüsamüddin el-Hüseyn b. Ali b. Haccac es-Sıgnaki, (v. 738)¹²¹ Hanefi fıkıh alimi olup, Bağdat'ta Meşhed-i Ebi Hanife'de müderrislik yapmıştır. Daha sonra Şam'a gidip orada bir çok talebe yetiştirmiş ve Haleb'de vefat etmiştir.¹²² Müellifin bu eseri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 3645 A. 924/1 numarayla elyazma olarak kayıtlıdır.¹²³

4- el-Vikaye eserin tam ismi **Vikayetü'r-Rivaye min Mesaili'l-Hidaye**, Mahmud b. Ubeydullah b. Mahmud Tacu's-Şeria el-Mahbubi (8/14. asır) Hanefi külliyatında önemli bir eser olan Vikaye'de müellif, el-Hidaye'den seçtiği bazı meseleleri ele almıştır. İbn Kutluboğa'nın ifadesine göre müellifin el-Kifaye isminde başka bir şerhi de vardır.¹²⁴ Müellifin torunu Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud b. Ahmed b. Ubeydullah el-Mahbubi Sadru's-Şeria es-Sani, (747/1347) Şerhu'l-Vikaye adıyla da bu eseri şerhetmiştir.¹²⁵ Osmanlı Türklerinin ilk devrelerinde yetişen Alauddin Kara Hoca (800/1397) adlı alim Vikaye'yi şerhetmiştir. Vikaye'nin cilt sayısından bahsedilmemekle birlikte elyazma olarak Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde 3675 A. 990 numarayla kayıtlıdır.¹²⁶

5- Miracu'd-Diraye, bu şerhin müellifi Kıvamuddin el-Kaki ed-Dariri (749/1384) dir. Kahire'de ömrünü geçirip orada vefat etmiştir, ayrıca Camiu'l-Esrar, Uyunu'l-Mezheb fi'l-Furui'l-Fıkhî'l-Hanefi gibi eserleri de mevcuttur.¹²⁷ Eser 4 cilt olup, Merginani'nin görüşlerinden sahih ve muteber eski ve yeni görüşlerini vermiştir.

¹¹⁸ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 47

¹¹⁹ Subki Taduddin Ebu Nasr Abdullah b. Ali b. Abdulkafi, Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra, (I-VI), 1964, II, 195-199; İznevi, Abdurrahim, Tabakatü's-Şafiiyye, (I-II), Beyrut, 1987, I, 18; Heytu Muhammed Hasan, el-İçtihad ve Tabakatü Müçtehidü's-Şafiiyye, Beyrut, 1988, s. 52

¹²⁰ Taşköprüzade, II, 267

¹²¹ Taşköprüzade, II, 266

¹²² Taşköprüzade, II 266; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 25; Zirikli, II, 286; Kehhale, IV, 28

¹²³ Karatay, Reşer, a.g.e., s. 444

¹²⁴ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 71

¹²⁵ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 71; Leknevi, a.g.e., s. 109;

¹²⁶ Karatay, Reşer, a.g.e., s. 453

¹²⁷ Katip Çelebi, II, 2033. Hidaye'nin şerhleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Katip Çelebi, 2032

Eser 5 senede bitirilmiştir.¹²⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde 3 cilt olarak elyazma halinde 3700 A.913/2 numarayla kayıtlıdır.¹²⁹

6- Gayetü'l-Beyan, müellifi Kıvamuddin Emir Katib el-İtkani (685/758-1286/1357) dir. El-İtkani, hanefî mezhebinin en ileri alimlerinden olup, Şam'da uzun seneler ders verip sonra Mısır'a gelmiştir. Daha sonra Bağdat'a gelip kadılık yapmıştır. Muhaliflerine karşı aşırı taassubu olup fıkıh alanında önemli eserleri vardır* aynı zamanda bu alim dahilerden sayılmaktadır, bu eserin tam ismi Taşköprüzade'nin ifadelerine göre Gayetü'l-Beyan ve Nadiratü'l-Kur'an fi Ahiriz'Zaman'dır.¹³⁰ Yirmi altı yılda telif edilmiş olan eser Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde elyazma olarak 4 cilt halinde 3703 A. 917/1a numarayla kayıtlıdır.¹³¹

7- el-İnaye,¹³² müellifi tanınmış hanefî fakihlerinden Ekmelüddin Baberti er-Rumi, (786/1384)¹³³ Anadolu'da tahsil hayatına başlamış olup daha sonra Haleb'e gitmiş orada bir çok hocadan ders alıp daha sonra Mısır'a gitmiştir. Talebeleri arasında Seyyid Şerif Cürçani (740/816)¹³⁴ Molla Fenari (751/854)¹³⁵ vardır. Bu eser Anadolu'da çok meşhur olmuştur. Müellifin ayrıca Şerhu Usuli Pezdevi, Tuhfetü'l-Ebrar gibi eserleri vardır. İnaye, Fethu'l-Kadir ile birlikte basılmıştır.¹³⁶

8-el-Binaye fi Şerhi'l-Hidaye, müellifi Buhari şarihlerinden Bedrüddin Hafız el-Ayni'dir (762/855-1362/1451). Önemli Hidaye şarihlerindedir. Müellif Ayıntab asıllı olup Haleb'de doğmuştur. Şam'da kazaskerlik yapmış ve uzun süre ders vermiştir.¹³⁷ Ayni, bu eseri şerhetmekle beraber hadislerinin tahric ve tahkikini de yapmıştır. Müellif Hidaye'yi şerh ederken bu eser üzerine yapılmış ve kendisine kadar ulaşmış olan şerhlerden de istifade ederek zaman zaman onlardan bazı nakillerde bulunmaktadır. Müellif bu şerhde kendinden önce yaşamış bir çok alimin isim ve eserlerinden de bahsetmektedir. Mesela Fahrulislam Pezdevi (400/482)¹³⁸ ve onun Camiu's-Sagir

¹²⁸ Katip Çelebi, II, 2033; Taşköprüzade, II, 270; Zirikli, II, 265; Kehhale, XI, 189; Brockelmann, II, 253

¹²⁹ Karatay, Reşer, a.g.e., s. 460

* Daha fazla bilgi için bkz. Taşköprüzade, II, 268

¹³⁰ Şevkani, I, 158; Taşköprüzade, II, 267; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 18

¹³¹ Karatay, Reşer, a.g.e., s. 461

¹³² İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 66; Leknevi, a.g.e., s. 195; Serkis, I, 503

¹³³ İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Muhammed eş-Şihab, ed-Dureru'l-Kamine fi ayani'l-mieti's-samine, (I-IV), Kahire, 1966, IV, 250; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 66; Taşköprüzade, II, 269

¹³⁴ Şevkani, I, 488

¹³⁵ Bursalı M.Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul tsz, (I-III), I, 390

¹³⁶ Katip Çelebi, I, 112; Brockelmann, I, 1, 460

¹³⁷ İbnü'l-İmad, III, 286; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 81; Leknevi, a.g.e., s. 13; Hacevi, II, 214

¹³⁸ İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 41; Hacevi, II, 207

üzerine yaptığı Şerh,¹³⁹ Kuduri ve Muhtasarı, el-Hakim eş-Şehid Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed (241/334) ve eseri el-Kafi, v.b. Binaye 10 cilt olarak 1981 de Mısır'da basılmıştır.

9-Fethu'l-Kadir ilacizi'l-Fakir, müellifi İbnü'l-Hümmam es-Sivasi dir, (790/861-1388/1457) İbn Hümmam bir çok alanda meşhur olmuş, özellikle fıkıh, tasavvuf, nahiv, sarf, bedi, beyan cedel ve musikide kabiliyetiyle kendini göstermiŐtir. Kendisinin Hidaye Őerhinin haricinde usulü'd-din alanında el-Müsayere, usulu fıkıh alanında et-Tahrir adlı eserleri de vardır. Fethu'l-Kadir, Hidaye'nin en önemli Őerhlerinden biridir, özellikle hadisleri değerlendirme bakımından önemlidir. Bulak 1318, NavalkıŐor 1292, Kahire 1306'de Baberti'nin İnyaye adlı Şerhi ve Sadettin Çelebi'nin haŐiyesi ile birlikte 8 ve 10 cilt olarak basılmıştır.¹⁴⁰

10- Nihayetü'n-Nihaye Şerhu'l-Hidaye, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Mahmud b. eş-Őihna el-Halebi, (890/1405), eser 5 cild¹⁴¹ 3742 E.H. 758 nolu elyazma eser olarak Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde kayıtlıdır.¹⁴²

11- Teshilü'l-Hidaye ve Tahsilü'l-Kifaye, Őihabüddin Ebu'l-Abbass Ahmed b. Mulaik b. Nakib, bu eser Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesinde 3749 A. 883/2 nolu elyazma eser üç cilt olarak kayıtlıdır.¹⁴³

12- Sinan Paşa'nın Hidaye'nin Taharet bahsine yaptığı haşiye. Müellif Sinan Paşa'nın asıl adı Sinanüddin Yusuf b. Hızır Bey'dir (844/891). Hoca Paşa diye meşhurdur. Bursa'da doğup İstanbul'da vefat etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in hocalığını yapmıştır. Seferihisar kadılığı ve müderrisliğinde bulundu. II. Beyazıt'ın cülusundan sonra Edirne Daru'l-Hadis medresesine tayin edilmiştir.¹⁴⁴

13- MuhaŐŐi Sinan Efendi (893/986) Amasyalı olup Edirne II.Beyazıt medresesinde müderrislik yaptıktan sonra Hac dönüŐü Süleymaniye Darü'l-Hadis Medresesine tayin olmuştur. Hidaye'nin Kerahiye ve Vesaya bahislerine haşiye yazmıŐtır.¹⁴⁵

¹³⁹ Aynı, Muhammed Mahmud b. Ahmed, el-Binaye fi Şerhi'l-Hidaye, Beyrut, 1981, IV, s. 215, 149, 206, 202,

¹⁴⁰ Şevkani, Muhammed b. Ali, el-Bedru'-Tali', (I-II), Kahire, tsz., II, 209; Katip Çelebi, II, 2034; Taşköprüzade, II, 270; Hacevi II, 214; Özel, a.g.e., s. 97;

¹⁴¹ Katip Çelebi, II, 2036

¹⁴² Karatay, Reşer, a.g.e., s. 472

¹⁴³ Karatay, Reşer, a.g.e., s. 475

¹⁴⁴ Gül Ahmed, Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Daru'l-Hadis'lerin yeri, Ankara, 1997, s. 144

¹⁴⁵ Gül, a.g.e., s. 152

14- Ataullah Efendi (v. 979) Aydın'lı olan müellif Manisa'da Şehzade Selim'e hoca tayin edilmiştir. İstanbul'da vefat etmiştir. Hidaye üzerine talikat yapmıştır.¹⁴⁶

15- Perviz Abdullah Efendi, (v. 987) II. Selim ve III. Murad devri müderrislerindedir. Bağdat, Halep, Şam, Kahire, Edirne, İstanbul kadılıkları yapmıştır. En son Mekke kadılığı görevinde iken vefat etmiştir. Müellif Hidaye üzerine talikat yapmıştır.

16- Şemseddin Ahmed Ensari Efendi, Sokollu'nun Lüleburgaz'da yaptırdığı medresede müderrislik yaptı. Anadolu Kazaskerliği yapıp daha sonra Kahire kadılığı yapan müellif Hidaye üzerine şerh ve haşiye yapmıştır.¹⁴⁷

Bu şerh ve haşiyelerden Ahizade Abdülhalim efendi (v.1013), İbn Kemal'in (v.938) talebesi ve Birgivi'nin hocası olan Amasyalı Kızıl Molla (v.1001), Şeyhulislam Zekeriya Efendi Ankaravi'nin (v.940), Şeyhulislam Zenbilli Ali Efendi'nin (v.932), Taşköprüzade'nin (v.967) de Hidaye üzerine şerhleri vardır.¹⁴⁸

H- Hidaye'nin Hadisleri Üzerine Yazılan Eserler

Hidaye'nin üzerine onlarca şerh ve haşiyeler yapıldığı gibi Merginani'nin kullandığı hadislerle ilgili olarak tahrir çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- el-İnaye bi ma'rifeti Ehadisi'l-Hidaye, fi tahriri ehadişi'l-Hidaye, müellifi Muhyiddin Abdülkadir Muhammed el-Kureşi'dir. (d.696/1297) Kureşi, Alaüddin İbnu't-Türkmani, (750/1349) ve Hibetullah et-Türkistani'den ders aldı, Anadolu da kazaskerlik yapmıştır,¹⁴⁹ hanefi tabakatına dair olan el-Cevahiru'l-Mudiyeye fi Tabakati'l-Hanefiyye adlı eseriyle tanınır. Aynı zamanda önemli fakihlerdendir.¹⁵⁰

2- el-Kifaye fi Marifeti ehadişi'l-Hidaye, müellifi İbnu't-Türkmani Alaüddin Ali b. Osman b. İbrahim el-Mardini, (680/755-1284/1349)¹⁵¹ tanınmış hanefi alimlerinden olup akli ve nakli ilimlerde özellikle fıkıh, hadis ve tefsirde derin bilgisi olan bir alim olup Mısır'da kadilkudatlık yapmıştır.¹⁵²

¹⁴⁶ Gül, a.g.e., s. 182

¹⁴⁷ Gül, a.g.e., s. 193

¹⁴⁸ Kırboga Mehmet Ali, Kamusu'l-Küttüb ve Mevzuatü'l-Müellefat, Konya, 1974, s. 144

¹⁴⁹ Leknevi, a.g.e., s. 100

¹⁵⁰ Katip Çelebi, II, 2044

¹⁵¹ Dari, Takıyuddin b. Abdülkadir et-Temimi el-Hanefiyyi, (v. 1010), et-Tabakatu's-Seniyye fi Teracimi'l-Hanefiyye, (I-IV), 1983, I, 389

¹⁵² Leknevi, a.g.e., s. 123; Hacevi, II, 213;

3- Nasbu'r-Rayeti liehadisi'l-Hidaye müellifi Cemaluddin b. Abdullah b. Yusuf ez-Zeylai (762/1360) fıkıh ve hadiste alim olup Nasbu'r-Rayeti liehadisi'l-Hidaye adlı eseri 4 cilt olarak basılmıştır. Bu müellif İbnü't-Türkmani gibi alimlerden ders almış, Kahire'de vefat etmiştir. Nasbu'r-Ra'ye'de müellif Hidaye'de geçen hadislerin kaynaklarını belirtep, onların hadis ilmi açısından kritiğini yapmıştır. Bu bakımdan son derece önemli ve değerli olan bu eserden, daha sonra gelen Hidaye şarihleri büyük ölçüde istifade etmişlerdir.¹⁵³ Yine Hidaye'nin hadisleriyle ilgili olarak, Zeylai ve İbn Hacer'in, Hidayede kaynağını bulamadık dedikleri hadisler hakkında Tehanevi, bu hadislerin Ebu Yusuf'un Kitabı'l-Harac ve Kitabı'l-Asar'ında, İmam Muhammed'in Kitabı'Asar ve Kitabı'l-Hucce'sinde bulunduğunu söylemektedir.¹⁵⁴

4- ed-Diraye fi Müntehabi Tahrici Ahadisi'l-Hidaye, müellifi Ahmed b. Ali İbn Hacer'in el-Askalani, (773/852) dir. Kahire'de doğan müellif küçük yaşta Kur'an-ı ezberlemiştir. Çok velud bir kişi olup önemli eserler vermiştir. Daha çok hadis alimi olarak tanınır. Lisanü'l-Mizan, Fethu'l-Bari, ed-Dürerü'l-Kamine, Bulugu'l-Meram, Metalibu'l-Aliye gibi eserlerinin yanında ed-Diraye fi Müntehabi Tahrici Ahadisi'l-Hidaye adlı eseri de vardır. Eserin isminden de anlaşıldığı gibi İbn Hacer hadislerin tamamını değil bir kısmının tahrircini yapmıştır.¹⁵⁵

I- Sonuç

Merginani, Karahanlılar dönemi hanefi alimlerinden olup daha çok hukukçuluğuyla tanınır. Doğduğu ve yetiştiği bölge olan Maverünnehir bir çok hanefi alimlerinin neşet ettiği bölgedir. Bu nedenle Merginani geniş bir ilim çevresinde yetişmiştir. Özellikle kendi ailesinin ilme karşı ilgisi ve dedelerinin alim olması müellifin daha küçük yaştan itibaren İslami ilimlerle tanışması ve kolaylıkla tahsil edebilme imkanını doğurmuştur. Müellif, sahalarında söz sahibi olan bir çok alimden ders almış ve kendisi de oldukça seçkin alimlerin yetişmesine vesile olmuştur.

Fıkıh alanında oldukça önemli eserler veren müellifden günümüze kadar bazı eserleri gelmiştir. Bunlardan bir kısmı basılmış, bir kısmı elyazma olarak kalmıştır. Diğer bir kısmı ise sadece tabakat kitaplarında müellife nisbet edilmekten öteye geçememiştir. Özellikle on üç yılda telif edilen Hidaye hukuk tarihinde adından çokça söz ettirmiş ve bir çok alimler tarafından şerh ve haşiyeler yapılmıştır. Hidaye müellifin telifinden itibaren İslam dünyasının her tarafına yayılmış medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. 12.yüzyıl ile 16. yüzyıllar arası medreselerde alternatifsiz olarak okutulan fıkıh kitabı denilse mübalağa yapılmış olmaz kanaatindeyim. Bu eserin şöhreti sayesinde alimler arasında Hidaye şarihleri, Hidaye kariileri, Hidaye muhaşşileri diye

¹⁵³ Leknevi, a.g.e., s. 228-229

¹⁵⁴ et-Tehanevi Zafer Ahmed evl-Osmani, İ'latı's-Sünen'in Mukaddimesi, Pakistan, tsz., III, 177,

¹⁵⁵ Şevkani, I, 87; Katip Çelebi, II, 2036

anılan sayısız isimler vardır. Mergımani, Hidaye’de meseleleri ele alırken hanefi mezhebinin görüşlerini savunmuş ve delillerini verirken de mezhep savunucusu bir kitap görünümündedir. Zaman zaman da farklı mezheplerin görüşlerini vererek klasik fıkıh literatüründe mukayeseli bir eser görünümündedir. Kanaatimce hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olmuş Mergımani ve eserleri bu alanlarda çalışma yapacak araştırmacıların istifade edeceği önemli kaynaklardan biridir.